

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Թ. — ՇՐՋԱՆ ԻԱ.

1888

ՏԱՐԻ ԻԱ. ԱՆՊՏԵՍ. 30

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԵՐԿՐԻՍ ԲՆԱԿԻՋՆԵՐՆ ՈՒ ՆՈՅԱ ԿՐՕՆՆԵՐՆ.

Առաջին հատ. Իմաստ. Սողոմ. Ժ. 3:

Ո՞չ է մեր պաշտելի Արարիչն, որին որ մենք ամենայն սրտով սիրում ենք: — Քո մտածմունքովդ կարող ես սաւառնել ամենայն բարձր տեղերը, բայց նորա փառքը մտքովդ յմբռնել չէ տուած. միայն քո սիրտդ շատ շուտ հասկանում է, որ նա քո Հայրդ է ու դու նորա զաւակն:

Ի՞նչ է անո՞ւմ ամենայն սրտով սիրած մեր Ստեղծող Աստուածը: Մարդոց երազած իմաստութիւնից անհամեմատ բարձր ու

տարբեր կերպով միշտ գործում է ու ստեղծում աշխարհիս ամեն տեղերում. բայց և այնպէս հայրաբար խնամք ունի ամենափոքր մի արարածի վերայ անգամ, և հզօր ձեռքովն առաջնորդում է ինձ ու քեզ:

Աստուած հէ՞տե՞ս է աղէթ մեզանից:

Երկինքը կամարի նման պատում է երկիրս հեռուներում. աստղերից վերևումը նորա Հոգին աստուածային բարերար իշխանութեամբ կառավարում է միշտ և յաւիտեան. բայց և մօտ է քեզ, երբ որ դու նորան պտուում ես, և ամենայեւորն աղքատիցն անգամ հեռու չէ իւր անշարի ողորմութիւնովն:

Ո՞ր է Աստուած: Պատմում են թէ՛ հին ժամանակի մի թագաւոր այս հարցումն է արել իւր տէրութեան մէջ գտնուած ամենագիտուն մարդուն: «Այդ հարցմունքիդ պատասխանն այս րոպէիս տալ չեմ կարող, պատասխանել է գիտնականն. մի օր ժամանակ տո՛ւր ինձ մտածելո՞ւ»: Երբ որ այդ օրն անց է կացել, եկել է նա թագաւորի մօտ՝ ու ասել. «Քեզանից շատ կարճ ժամանակ ուզեցի: Մի շաբաթ ժամանակ տուր ինձ մտածելու»: Այդ շաբաթն էլ անց կենալուց յետոյ, մի ամիս ժամանակ է ուզել. յետոյ էլ մի տարի—. և երբ որ տարին էլ անց է կացել, խոստովանուել է իմաստունն, որ էլի դեռ չէ կարողացել անքննելի էակին քննել. սոսել է թէ՛ հոգեղէն մարդուս բոլոր կեանքն էլ շատ քիչ է, որ Աստուծոյ եութիւնը ճանաչենք:

Ո՞ր է Աստուած: Այս հարցումն զբաղեցրել է ամեն ժամանակի մէջ ապրած ամենաիմաստուն մարդոց, և իրանց այդ երկար ու խոր մտածմանց մէջ, միշտ տեսել են ու հասկացել, որ իրանց մարդկային սահմանաւոր խելքի բանը չէ, որչափ էլ սուր ու թափանցող լինին շատ բանի մէջ, ու կարծեն, թէ՛ բան չկայ, որ իրանց ունեցած խելքովն ու իմաստութեամբ չկարողանան քննել ու հասկանալ, կամ իրանց համար մութ ու անբացատրելի մնայ: Բայց մենք, որ մեր զգացմունքներից կապուած, կաշկանդուած ենք, ինչպէս կարող ենք աներևոյթ էակին աեսնել: Ի՞նչպէս կարելի է, որ մենք, որ ամեն բան մեր մարդկային խելքի չափովն ենք միայն չափում, հասկանանք մեր

ստեղծողին, որ մեր խելքից ու մտքից վեր է: որ տեղից ու ժամանակից շատ ուշ շատ բարձր է: Աստուած բնակուած է լուսի մէջ, որին մարդ մօտենալ չէ՝ կտրող: Հասկանում ենք միայն այս լուսի մեղ համար բացուելն և ըմբռնում ենք, որ սկսում է լուսանալ ու լուսաւորել:

Բայց մեր Փրկիչն Յիսուս մեզ մի ճանապարհ է ցոյց տուել, որ ամենասուր խելքի ջան ու ճիգն բանեցնելուց աւելի ապահով կերպով տանում է մեզ՝ մեր Ստեղծողին ու Աստծուն հոգւով տեսնելու, ուզում եմ ասել թէ՝ Աստուծուն տեսնել կարող է, միայն հոգին: Յիսուս Քրիստոս չսովեցրեց մեզ խորը մտնել մեր մտքով փիլիսոփայական մտածմունքների մէջ, որ իմանանք Աստուծոյ էութիւնն, այն անիմանալի էութիւնն, որ անուս ու տգէտ մարդոց մեծ մասին չէր կարող հասցնել իրանց ցանկութեանը՝ հասկանալու այն, ինչի վրայ որ մտածում էր ժողովրդի այդ դասակարգն և ուզում էր հասկանալ. բայց և լուսաւորուած ու գիտնական մարդուն էլ չէր կարող երբէք գոհացուցիչ կերպով իւր մտածած ու ցանկացած նպատակին հասցնել. այլ նա սորվեցնում էր պարզ հասկանալի կերպով թէ՛ ինչպէս Աստուած ամեն օր իրան յայտնում է մարդկային սրտին, որպէս զի մեր մարդկային սիրտն՝ այս ճանաչողութեամբն՝ ինքն էլ Աստուածային լինի: Հոգի է Աստուած, Աստուած Հայր է, Փրկիչ մեզ աւանդած. ուսման գլխաւոր խօսքերը սրանք են, Յիսուս Քրիստոսի վարդապետութեան ուղ և ծուծն՝ իսկական միջուկն այս է: Եթէ որ մենք այդ հաւատն ունենանք և այդ լինի մեր հաւատն՝ իբրև մեզ իւրացրած և սեպհականացրած մի անգին գանձ, որ մեր ներքին կեանքի միջուկն լինի, այն ժամանակ մենք կստանանք այդ մեր ունեցած հաւատից օրհնութիւն ու զօրութիւն և երանելի միթարութիւն՝ թէ՛ մեր կեանքի մէջ և թէ՛ մեր մահուան ժամանակ:

Աստուծոյ այլ և այլ կերպով յայտնուելը մարդկային ազգին՝ շատ հին ժամանակներից է, ապացոյց կարող է լինել այն, որ ոչ մի ազգ չէ եղել երբէք աշխարհումս, որ առանց կրօնի ապրած լինի: Բայց Քրիստոս Աստուածային յայտնութիւններն ոչ միայն ամենապարզ կերպով մեզ յայտնեց ու բացատրեց, այլ և իւր խօսքովն, իւր կեանքովն և իւր Փրկչական մահովն ևս վերածեց ամենաբեղնուոր բարոյական զօրութեան բոլոր մարդկային

սերի համար:

Արդէն ուրիշ տեղեր մեր արած խորհրդածուծիւններով ցոյց ենք տուել, թէ՛ ինչպէս Աստուածային յայտնութիւնը բնութեան մէջ տանում է Քրիստոնէին ամենաջերմեռանդ խոնարհութեան ու շնորհակալութեան դէպի իւր Ստեղծողը: Սուրբ բնութեան մէջ մենք էլ աւելի սուրբ ենք լինում, երկրպագելով Աստուծոյ զօրութեան ու իմաստութեան, որ ամենայն տեղ շատ փառաւոր կերպով յայտնվում է:— Հետեւեալ թերթերի մէջ կաշխատենք ցոյց տալ թէ՞ ինչպէս նոյնանման կերպով մեծ ու զարմանալի է Աստուծոյ առաջնորդութիւնն ու կառավարութիւնը մարդկային աղբի պայտանքէն մէջ: Մեր խորհրդածութիւնները առարկան լինի հէնք ինքն հոգեղէն՝ մահկանացու մարդն՝ իւր արած գործերովն ու կրածներով, իւր արած սխալներովը, մոլորութիւններովը՝ նոյնպէս և իւր մշտական՝ անվերջ փափագովն, որով բարի և յաւիտենական բանի ետեւիցն է ընկնում: Ինչպէս ամեն մի մարդու՝ նոյնպէս և ամբողջ ազգերի մէջ մղող ամենամեծ զօրութիւնն՝ ոչ թէ մեր ազատ կամքն է, և ոչ թէ մի անբացատրելի ու մութ ճակատագիր, որ կուրօրէն տալիս է մեզ ու յետ առնում իւր տուածն, այլ մի գերազոյն զօրութիւն, ուղղումով ասել՝ վերին տեսչութիւնն է: որ ամեն բան կառավարում է սրտ և գիտակից ծրագրով:

Աստուծոյ կառավարութիւնը ճանաչումենք ամեն բանից առաջ նորանից որ նա իրան յայտնուիլը մեզ մեր կեանքի մէջ՝ կամիւր յայտնութիւնը դրել է մեր իսկ օրտի մէջ: Ոչ թէ հալոյ, ոչ թէ հալէւի, որ է-ը որոյն ձեզը ինչեք Աստուծոյն գեղարարութիւնն:

Որչափ էլ երկրաւոր որ լինի մարդոց մեծ մասի կեանքը բայց և այնպէս միշտ նորա սրտից մի ուրիշ բան է դուրս գալի ու խօսում: որ երկրաւոր չէ, ու միայն այս աշխարհիս չէ պատկանում: Ամենաթեթեւամիտ մարդն էլ՝ կորած մոլորած անառակ մարդն անգամ ունի բոպներ, որոնց մէջ իւր լուրջ մտածմունքն իրան յաղթում են: Օրուան մէջ ունեցած աշխատութիւնից ու չարչարանքից առանձնանում է նա, մէկ կողմ քաշվում ու ազօթք անում: Ամեն օրուան կեանքի խառնաշփոթ ձայների մէջից փառաւոր կերպով հնչում են կարծես թէ երկինքից են ցածուձը երկրիս վերայ լսվում կիրակի օրուան զանգակների ձայները: Զանգակների այս ձայնը յորդո-

րում է մեզ իրանց հնչիւնովը և տրամադրում է մեզ մեր սրտովն ու հոգւով դէպի վերինը, դէպի հոգեւորը վերա-
օլանալ. այս ձայնը հրաւիրում է մեզ պաշտելու երկրպա-
գելու. գերազոյն էակին: Ինչպէս որ արեւմտեան քրիստոնե-
այ երկիրներում օգի մէջ հնչում են ու տարածւում տն-
համար եկեղեցիների զանգակների ձայները, այնպէս էլ արեւելեան երկիրներում՝ մզկիթների աշաարախների լուում է ձայնն իմամի, որ հրաւիրում է մարդոց մտքով դէպի երկինք՝ դէպի հոգեւորը վերանալ՝ և յորդորում է երկրպագելու գե-
րազոյն էակին: Այսպէս, կրկնումն արեւմտեան քրիստոնեայ երկիրներումն օգը լցւում է անթիւ եկեղեցիների զանգակա-
հարութեան ձայներով, իսկ արեւելեան երկիրներումն մզկիթ-
ների աշաարախներից դէպի ցած հնչում իմամի ձայնը, որ հրաւիրում է հաւատացեալներին ջերմեռանդ աղօթքի, ու հազարաւոր մահմետականներ երեսները շուռ են տալի դէպի արեւելք, աղօթքներ մրմնջելով և իրանց գլուխն խոնարհեցը-
նումնն դէպի երկիր նսրա առաջն, որոյ առաջ ամեն բան գետնի հոգ է: Հրէից Ժողովարաններն Եհովայի փառաբանու-
թեան ձայներն են հնչեցնում: Արաբիայի անապատներով գնում են ջոկ ջոկ խմբեր ուխտաւորների դէպի իրանց մարգարէի գե-
րեզմանը: Հնդկաստանցին ծունր է դնում գանգէս իւր սուրբ գետի ափում: Պարսիկը բլուրների գագաթներն է բարձրանում, որ կեանքի խառնաշփոթ ձայներից հեռու տեղ աղօթք անի կեանքի սկզբնական աղբիւրին, և իւր ձեռքերը բարձրացնի դէպի աստղերն, որ աներևոյթ Աստուծոյ յայտարարներն են: Լայնարձակ արօտատեղերում թափառող հովուական աղգերի պարզ՝ անզարգ սեղանների վերայ բարձրանում է զոհ անողների կրակի ծուխն, որ սիւների նման դէպի երկինքն է բարձրանում: Վայրենին ընկնում է իւր կուռքի առաջ և աղօթք է անում գերազոյն Հոգւոյն:

Մարդկային ազգի շատ վսեմ բանն այս է: Ամեն տեղ հոգեւոր բանն՝ ծագող արեգակի նման՝ ընկնում է մարմնաւորի վերայ ու լուսաւորում, և մարդու խուլ՝ անասնական՝ բնական բերման վերայ ազդում ու ներշնչում սուրբ բաղձանք, որ հե-
տեւն հոգիների համար անմահ բանին: Ամեն ազգ ունի իւր ա-
ղօթքն, ամեն մարդիկ ունին իրանց կրօնն. աշխարհիս ամեն

գօտինների մէջ, ամեն դարերում աղօթք է անում մարդկային ազգն, և աղօթք է արել Սողոմոն իմաստունի հոգւովն, որ ասում է թէ՛ Քեզ ճանաչելն Աստուծոյ, խաբարէալ աղագարութիւն է, և աս զօրութիւնք իմանալն՝ յաւիտեակէան կեանքի պրօքսէ: Ինչու որ այն ժամանակն է մարդս ճշմարտապէս մարդ՝ և անասուններից գերազանց, երբ որ նա Աստուած է ճանաչում: Եւ որչափ որ աւելի է ճանաչում Աստուծոյ զօրութիւնն ու մեծութիւնը, նոյն չափ աւելի սրբանում է նորա հոգին, և նոյնչափ աւելի խոր արմատ բռնում ու հաստատուում յաւիտեական կեանքի մէջ:

Բայց եթէ մի կողմից տեսնում եմ, որ բոլոր բանաւոր արարածների մէջ զգացմունք ու հաւատ կայ դէպի կենդանի Աստուածը՝ միւս կողմից հազար ու մի տեսակ գաղափարներն Աստուածութեան մասին ու կրօնների նոյնչափ մեծ զանազանութիւններն մեծատարած երկրիս վրայ ինձ զարմացնում են: Քիչ ազգեր կան, որ մի և նոյն կրօնն ունենան: Հազար երկու հարիւր միլիոնից աւելի երկրիս վրայ ապրող մարդկանցից՝ երեք հարիւր միլիոնի մօտ մարդիկ՝ Քրիստոնէական հաւատն են պաշտում: Մովսէս Մարգարէի օրէնքն դաւանողները գրեթէ վեց միլիոն են: Մահմետի սւսման հետևողներն, որ տարածուած են Ասիայում, Ափրիկայում և Աւստրալական ծառկաստանում, հաշվում են հարիւր ու վաթսու չորս միլիոն: Միւս ասիական ազգերը Բուդդայի և Բրահմայի պաշտողներն են՝ թուով վեց հարիւր միլիոնից աւելի: Հեթանոս ազգերի և ցեղերի բազմութիւնն, որոնք որ բնակվում են այժմ էլ Ափրիկայի, Ասիայի, Ամերիկայի և Աւստրալիայի ընդարձակ սահմաններում, երկու հարիւր միլիոն են հաշվում:

Հեթանոսական կրօնների շատ և շատ տեսակները մեզ դեռ ևս յայտնի չեն՝ կամ այն պատճառով, որ շատ քիչ է պատահել, որ հետաքննին ճանապարհորդներն ամենաճիշտ կերպով նորանց բնակած տեղերը մտած լինին, կամ թէ նոցա լեզուները դեռ ևս շատ անծանօթ են մեզ: Նատերի մասին գիտենք, որ նոքա աստղերի են երկրպագում. ուրիշների մասին գիտենք, որ նոքա պաշտում են կրակ ու նորա զօրութիւնը, կամ մարդու խելքից դուրս՝ հրաշալի կենդանիներ ու բոյսեր, կամ իրանց ձեռքով շինած կուռքեր: Բայց թէ նոքա աստղերը,

բոյսը, կենդանին ու ձեռքով շինած կուռքի պատկերը կենդանի Աստուծոյ տեղ են պաշտում, կամ թէ՛ այդ խորհրդաւոր նշանների տակ Աստուծոյ զօրութիւնն են պաշտում, այդ դժուար է իմանալ: Անկասկած, ինչպէս մեր, այնպէս էլ աշխարհիս ամեն ուրիշ ազգերի մէջ կան մտաւոր կարողութեան ու գաղափարների բարձր և ստոր այլ և այլ աստիճաններ:

Եւ ինչի՞ցն է մարդոց գերագոյն էակի վրայ ունեցած գաղափարների այս մեծ տարբերութիւնը այն էակի վերայ, որին որ ամենքն էլ պուռում են ու ամենքն էլ պաշտում, թէեւ այլ և այլ կերպով: Ինչո՞ւ այսքան տեսակ տեսակ կրօններ պիտի լինին աշխարհիս մէջ:

Այ հոգից ծնած ու հոգ դառնալու մտհանացու մարդ, ի՞նչ հաշիւ ես պահանջում քո Ստեղծողից, դու, որ նորա ստեղծածն ես: Այս զանազանութիւնը նորա սուրբ կամքն էր, որ լինի: Մի գտցէ կասկածես, որ մի բան առանց նորա կամքին գոյութիւն ունի: Եթէ նա կամեցած լինէր, վսեմ և բարերար նպատակներն իւր գիտաւորութեան մէջ կային, թէեւ այն նպատակները քո սահմանաւոր խելքդ քննել չէ կարող: Ամէն տեղ և ամէն իւր արարածների մէջ երևոյթների անվերջ բազմազանութիւն պիտի լինի. այս է Աստուծոյ պատուիրանն: Եւ յիշաւ՝ որպիսի և որքան զանազանութիւն ենք տեսնում երկնային մեծ մարմինների, քարերի, բոյսերի, կենդանիների ու մարդոց ունեցած գոյների, կերպարանքների և յատկութիւնների մեծ երկրիս վրայ բնակող անհամար մարդոց մէջ էլ: Ինչ տարբերութիւն, որ կայ այս ամեն արարածների մէջ՝ թէ կերպարանքի, ձևի ու գծագրութեան և թէ՛ բնաւորութեան և ունեցած յատկութեանց ու մտաւոր կարողութիւնների կողմանէ, միթէ այդ ամեն բազմութիւնը պէտք չէ՞ր որ լինի աշխարհումս:

Երբոր մտածում եմ, որ մինչև անգամ ամեն մի մարդ իւր կրօնական գաղափարների և զգացմունքների մէջ միշտ մի և նոյնը չէ մնում երբէք՝ ու մնալ էլ չէ կարող, այլ միշտ փոփոխւում է երբոր մտածում եմ, որ ես՝ իբրեւ երեխայ՝ ինձ սովորեցրած հաւաստիւ և ստացած ուղղութիւնովս՝ բոլորովին ուրիշ կերպ էի մտածում ու զգում, քան թէ յետոյ, երբ որ պատանեկութեան հասակիս հասայ, որ ես շատ փորձերով՝ այ-

րուական հասակումն ունեցած մանկական ու պատանեկութեան կրօնի գաղափարներն շատ փոխեցի, որ ես իմ ծերութեան օրերումն շատ ուրիշների հետ՝ Աստուածային բաների վերայ ունեցած գաղափարս պայծառացնում եմ՝ անշուշտ շատ չքալիտի զարմանամ, որ երկրագնդին վրայ ապրող մարդոց շատ տեսակ կրօններ կան:

Այս էլ ասեմ և պէտք է ասեմ, երբոր միւսնոյն ժամանակ մտածում եմ թէ՛ ինչ ազդեցութիւն ունի աշխարհագրական գօտիների զանազան լինելը տաք և սառն կլիմաների մէջ եղած երկիրների ու նոցա բոյսերի, կենդանիների և մարդոց բնութիւնների վերայ. երբոր մտածում եմ թէ՛ ինչպէս խոփուադէմ դաժան ու կոպիտ է մահականացուն այն երկիրներում, որ գլուխը ունի են յաւիտենական ձիւների մօտ, և ընդ հակառակն ինչպէս տաքորիւն է երկրիս տաք գօտիում բնակվող մարդն. և ինչպէս, կարծես, պէտք է անպատճառ ուրիշ ուրիշ կիրպ լինին բնաւորութիւնները, հակումները, կրքերը՝ պարզ բան է, որ ասում եմ ինքս ինձ, թէ կրօնի տեսակները միշտ աշխարհիս վերայ տարբեր պէտք է մնան, թէ և ամեն տեղ մարդս միւսնոյն հոգւոյ ուղղութիւնն ունենայ գէպի Աստուած յաւիտենական, կեանքն ու առաքինութիւն:

Եւրոպայի աւելի հիւսիսային կողմերում, ուր որ մարդս իւր անունդի պտուղներն տմիսներով սառնոյցով պատած հողից աւելի մեծ աշխատութիւնով պիտի ձեռք բերի, ուր որ իւր գոյութիւնը պիտի պահպանի, անդադար պատերազմելով տարբերքի հետ, ինքն էլ աւելի մտածող, աւելի լրջամիտ ու աւելի հնարադէտ է: Իւր արիւնը, կարծես, աւելի սառն է. խելքն՝ աւելի զօրացած է, երեւակայական կարողութիւնն աւելի աշխոյժ չունի. մինչև անգամ շատ ժամանակ տխուր ու մթագնած է, ինչպէս որ է իւր ամպամած երկինքն: Իւր կրօնն էլ անութեւեթ է. կրօնի մէջ նորան նորոգում է աւելի միտքը՝ քան թէ մտքի պատկերը: Նորա եկեղեցիները պարզ են և անպաճոյճ, ինչպէս որ է իւր բնական տեղն՝ տարւոյ շատ մեծ մասը: Նա սիրում է մոքի ազատութիւնը: Սորա համար իւր թագաւորներն անգամ գրեթէ՝ ամեն տեղ օրէնքներով ու մարդոց որոշ գաղափարգիրով սահմանաւորուած են: Եկեղեցւոյ մէջն էլ նա չի ու զուրկ ճաշացել ամենամեծ քահանայ և ոչ մի կապ զնոյ

իրաւասութիւն: Ո՞վ է նորան այսպէս փոխում:

Աւելի տաք երկիրներում՝ Իտալիայում, Սպանիայում, Հարաւային Գաղղիայում, Յունաստանում՝ մարդիկը տաքարիւն կրակոտ են, նորանց երեւակայութիւնը աւելի վառ է ու զօրաւոր: Անամալ՝ հաճելի երկիւնքը, տեսակ աեսակ զարդով զարդաւորուած երկիրը, պայծառ գոյները ծաղիկների ու թռչունների, ամենայն բան՝ բնութեան մէջ աւելի զօրաւոր կերպով է ներգործում արտաքին զգացմանց վերայ: Սառը դատողութիւնը հիւսիսային բնակչի, նորա պարզ, անծէս ժամասացութիւնն երկրիս հարաւային կողմի բնակչի համար գոհացուցիչ է: Հարաւային երկիրների բնակիչն իւր վառ երեւակայութիւնով զարդարում է իւր հաւատը պատկերներով, ինչպէս որ իւր եկեղեցին էլ ունի իւր արտաքին ամեն շքեղութիւնն և ամեն տեսակ փառահեղութիւնն: Զգացմանց վերայ աւելի ներգործող ու աւելի ճոխ կերպով պատրաստվում է իւր եկեղեցին տօնի ժամանակ՝ տօնի համար, բաւական է իւր զգացմանց մէջ մինչև անգամ՝ աւելի հակամէտ է փախչելու անապատներ, որ մեռցնի իւր մարմինն, ինքն իրան տանջանքներ տայ Աստուծոյ սիրոյն համար: Իւր զգացմունքների, հաճոյքի կողմանէ միւսնոյն չէ երբէք, երբեմն անսանձ ու կատաղի է, իսկ երբեմն ծառայ և գերի: Նա իւր թագաւորների մէջ տեսնում է Աստուծանից օծուած հրամանատարներ, և իւր եկեղեցւոյ գլխաւորների մէջ՝ երկնաւորի նուիրական թարգմանները: Ո՞վ է նորա բնութիւնն՝ այսպէս յեղափոխուն:

Հէնց այս ամեն պատճառներից պէտք էր, որ քրիստոնէական կրօնի և հրապարակական աստուածաշտուութեան կերպի մէջ մեծ տարբերութիւն առաջ գար: Մեր բնական երկրի հիւսիսային տէրութիւնների մէջ իշխող է պարզ, աւելի մարդու խելքին համապատասխան՝ անզարդ աստուածաշտուութիւնը լուստերականների, կալուինականների և ցվենգլիականների, իսկ հարաւային երկիրներում իշխում է մեծ վայելչութեամբ և մարդկային ամենայն զգացմունքներն երջանկացնող կաթոլիկ եկեղեցին: Այստեղ կայ միութիւն և միասնութիւն հաւատոյ, այնտեղ մտքի ազատութեան պտուղը՝ բաժան բաժան շատ առանձին դաւանական խմբեր, որոնք որ ոչ ոքին իրանց վրայ իշխող ճանաչել չէին ցանկանալ, այլ միայն իրանց խելքն

ու իրանց Աստուածն:

Մարդկային տգիտութեան և բրտութեան տխրալի ապացոյց է: որ այս՝ այն դաւանութեան հետեողները միմեանց ատում են, ինչ է որ կրօնական գաղափարների մէջ իրարից տարբեր են: Ինչպէս որ կարելի չէ, որ երբ և իցէ մարդիկ միեւնոյն լեզուն ունենան, միեւնոյն հագուստը, միեւնոյն տեսակ կենցաղաւարութիւնն, այնպէս էլ կարելի չէ որ և իցէ աշխարհիս վերայ մի՛ և ոչ այլ և այլ եկեղեցւոյ՝ կամ դաւանութեան հետեողները գտնուին նաև այն ժամանակ, երբոր մի օր ամեն ծունր պիտի կրկնի Յիսուս Քրիստոսի անուան և Յիսուսի մարդկային ազգին տուած հաւատոյ ուսումն վերջապէս ամեն մահկանացուներին պիտի երջանկացնի: Սորա համար հեռու լինի ինձանից ատելը՝ կամ հայհոյելը այն մարդոց, որոնք որ իմ հաւատիցս չեն, Հեռու լինի ինձանից նզովելը քրիստոնեաներին, որ այլ և այլ եկեղեցիների են պատկանում: — Ամենքն էլ, ամենքն էլ Քրիստոսով են փրկուած, որոնք որ Աստուածանից երկիւղ ունին և իւր պատուիրանները պահում են: Ոչ թէ նոցա արտաքին ծէսն ու արարողութիւնն, ոչ թէ նոցա ունեցած համոզումն, այլ ինչպէս Փրկիչն ասում է՝ «այս է յաւիանական կեանքն, որ ճանաչեն քեզ միայն ճշմարիտ Աստուած և որին որ Ղու զրկեցիր Յիսուս Քրիստոսին:

Ք. Գ. Բ. Ա.